

Možnosti jednotlivých volných slovesných doplnění být obligatorním členem věty¹

Kateřina Rysová, Univerzita Karlova, Matematicko-fyzikální fakulta, Ústav formální a aplikované lingvistiky

Cíl práce

Cílem práce je přezkoumat, která tzv. volná slovesná doplnění mohou vystupovat ve větách jako obligatorní, a poté vyvodit, které sémantické vztahy (funktory) obecně bývají valenčně nutné, resp. zda mezi nimi existují z pohledu možnosti být valenčně obligatorní nějaké rozdíly.

Valence ve funkčním generativním popisu

Budeme pracovat s pojetím valence ve funkčním generativním popisu (FGP). Ve FGP je obligatornost výskytu doplnění pro sloveso (slovesnou lexii) vázána na sémantické vlastnosti této lexie (tedy na nutnou přítomnost doplnění u daného slovesného významu v hloubkové struktuře věty, ne v povrchové). Pro určení obligatornosti doplnění se ve FGP používá tzv. dialogový test: „[...] v souladu s valenční teorií FGP [se, K. R.] slovesná doplnění dělí na obligatorní a fakultativní. Obligatorností se rozumí povinná přítomnost daného doplnění v hloubkové (tektogramatické) struktuře, a to bez ohledu na jeho možnou povrchovou vypustitelnost ve větě [...]. Jako kritérium obligatornosti byl stanoven *dialogový test* (viz Panevová, 1974, Sgall et al., 1986).“ (M. Lopatková, Z. Žabokrtský, V. Kettnerová a kol. 2008: 23)

Valenční slovník českých sloves

Na základě pojetí valence ve FGP byl sestaven Valenční slovník českých sloves (2008; elektronicky jako Vallex). Ten bude sloužit jako zdroj materiálu pro tuto práci. Valenční slovník českých sloves obsahuje 6 460 valenčních rámců jednotlivých slovesných lexií (lexikálních jednotek). Výběr sloves do slovníku byl přitom prováděn především na základě frekvence jejich užití:

„*VALLEX* popisuje chování 2 730 českých lexémů, které zahrnují 6 460 lexikálních jednotek – ‚daných sloves v daném významu‘. Zdůrazňujeme zde, že *VALLEX* (v návaznosti na teoretické předpoklady FGP) zachycuje valenční chování pravých vidových protějšků v rámci jediného lexému, jednotlivá hesla ve slovníku tedy odpovídají celým lexémům. Pokud bychom počítali dokonavá a nedokonavá slovesa zvlášť, dostali bychom se k počtu 4 250 sloves. Hlavním kritériem výběru sloves ve *VALLEXu* byla jejich frekvence v Českém národním korpusu SYN2000 –

¹ Tento článek byl podpořen grantem Grantové agentury České republiky 405/09/0729 „Od struktury věty k textovým vztahům“, grantem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky LM2010013 „Velká infrastruktura

v prvním kroku bylo vybráno přibližně 2 500 nejčastějších slovesných lemmat, posléze byl tento výběr doplněn tak, aby slovník obsahoval ke každému slovesu i jeho vidové protějšky.“

(M. Lopatková, Z. Žabokrtský, V. Kettnerová a kol. 2008: 8)

Každý jednotlivý slovesný význam je ve slovníku popsán a je doplněn valenčním rámcem.

Navíc se rozlišují volná doplnění bez tzv. expanze valenční pozice a volná doplnění s expanzí valenční pozice (s expanzí jsou označena šipkou – týká se to doplnění směrových a jednoho časového ↑DIR1, ↑DIR2, ↑DIR3, ↑THL) – srov.:

„Jistá volná doplnění se systematicky objevují společně. Např. slovesa pohybu lze často rozvíjet všemi typy směrových doplnění, tedy DIR1 (směr-odkud), DIR2 (směr-kudy) a DIR3 (směr-kam). Tato pravidelnost je zachycena pomocí mechanismu expanze pozice valenčního rámce. Pokud je u některé pozice uveden symbol pro expanzi ↑ před funktorem, je plný valenční rámec získán expanzí dané pozice rámce. [...]

↑DIR1^{obl} ↑DIR1^{obl} DIR2^{typ} DIR3^{typ}

Doplnění ↑DIR1^{obl} expanduje v obligatorní doplnění DIR1 a typická DIR2 a DIR3.

↑DIR2^{obl} ↑DIR2^{obl} DIR1^{typ} DIR3^{typ}

Doplnění ↑DIR2^{obl} expanduje v obligatorní doplnění DIR2 a typická DIR1 a DIR3.

[...]“ (M. Lopatková, Z. Žabokrtský, V. Kettnerová a kol. 2008: 23–24).

Výčet typů volných slovesných doplnění, která se ve Valenčním slovníku českých sloves objevují jako obligatorní

Čas: ‚kdy‘ (TWHEN²); obligatorní u 1 slovesa (resp. slovesné lexikální jednotky, lexie);

čas: ‚jak dlouho‘ / ‚za jak dlouho‘ (THL); obligatorní u 1 slovesa;

čas: ‚jak dlouho‘ / ‚za jak dlouho‘ (↑THL); obligatorní u 1 slovesa;

čas: ‚od kdy‘ (TSIN); obligatorní u 1 slovesa, a to v idiomatičtém spojení;

čas: ‚na kdy‘ (TOWH); obligatorní u 7 sloves;

čas: ‚ze kdy‘ (TFRWH); obligatorní u 7 sloves;

ne/prospěch (BEN); obligatorní u 1 slovesa;

zřetel (REG); obligatorní u 1 slovesa, a to v idiomatičtém spojení;

překážka (OBST); obligatorní u 2 sloves;

míra (EXT); obligatorní u 10 sloves, z toho u 5 sloves v idiomatičtém spojení;

místo: ‚kde‘ (LOC); obligatorní u 138 sloves, z toho u 27 sloves v idiomatičtém spojení;

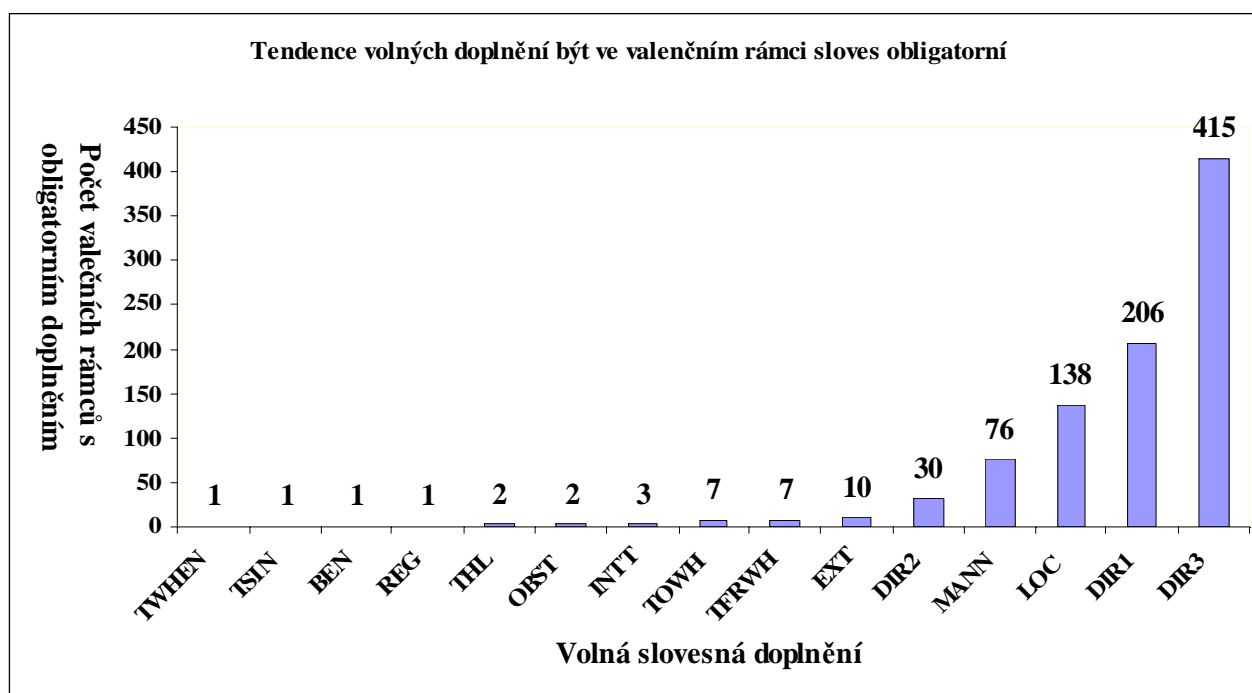
směr: ‚kam‘ (DIR 3); obligatorní u 251 sloves, z toho u 37 sloves v idiomatičtém spojení;

LINDAT-Clarín“ a LC536 „Centrum komputační lingvistiky“.

² Zkratky volných slovesných doplnění i aktantů jsou užívány v souladu s Valenčním slovníkem českých sloves

směr: ‚kudy‘ (DIR 2); obligatorní u 4 sloves, z toho u 2 sloves v idiomatickém spojení;
směr: ‚odkud‘ (DIR 1); obligatorní u 103 sloves, z toho u 12 sloves v idiomatickém spojení;
směr: ‚kam‘ (↑DIR 3); obligatorní u 164 sloves, z toho u 19 sloves v idiomatickém spojení;
směr: ‚kudy‘ (↑DIR 2); obligatorní u 26 sloves, z toho u 1 slovesa v idiomatickém spojení;
směr: ‚odkud‘ (↑DIR 1); obligatorní u 103 sloves, z toho u 7 sloves v idiomatickém spojení;
záměr (INTT); obligatorní u 3 sloves, z toho u 1 slovesa v idiomatickém spojení;
způsob (MANN); obligatorní u 76 sloves, z toho u 37 sloves v idiomatickém spojení.

Ukázalo se, že počet sloves (resp. slovesných lexikálních jednotek, lexií), která ve svém valenčním rámci mají obligatorní volné doplnění (podle Valenčního slovníku českých sloves), je relativně nízký: 875³. Valenční slovník českých sloves (2008) přitom obsahuje 6 460 slovesných lexikálních jednotek. Tedy jen přibližně 13,5 % českých (nejvíce frekventovaných) slovesných lexikálních jednotek („sloves v daném významu“) obligatorně vyžaduje volné doplnění. Ostatní slovesa si vystačí s aktanty (doplněnými případně o fakultativní volná doplnění).

Z uvedeného grafu četnosti výskytu jednotlivých volných doplnění ve slovesných valenčních rámci v roli doplnění obligatorního, tedy valenčně nutného, je patrné, že mezi jednotlivými typy doplnění jsou v tomto ohledu značné rozdíly. V největším počtu slovesných valenčních rámců se obligatorně objevuje doplnění vyjadřující směr ‚kam‘, přibližně v polovině rámců jako směr ‚kam‘

se vyskytuje směr „odkud“. Spolu se přitom tato dvě doplnění obligatorně objevila ve 22 rámcích (u slovesných lexií vyjadřujících „přesun“ – viz níže). Pak následuje doplnění vyjadřující místo „kde“, po něm způsob „jak“ a pak se opět objevuje doplnění směrové, tentokrát „kudy“. Je zajímavé, že zatímco doplnění vyjadřující „odkud“ a „kam“ stojí obligatorně v mnoha valenčních rámcích, „kudy“ jen v několika z nich. Relativně málo se obligatorně vyskytuje doplnění vyjadřující míru a po něm ve stupnici následují doplnění časová „ze kdy“ a „na kdy“. Ta se společně obligatorně vyskytují ve 3 slovesných valenčních rámcích (opět vyjadřujících „přesun“, tentokrát však ne v místním, ale v časovém rozměru). Další volná doplnění se obligatorně ve valenčním rámci nějakého slovesa vyskytují velmi sporadicky a výjimečně (tj. v 1 až 3 valenčních rámcích). Opomineme-li tyto ojedinělé výskyty, můžeme pro zajímavost sestavit následující „stupnici obligatornosti“:

kam – odkud – kde – jak – kudy – do jaké míry – ze kdy / na kdy.

V této stupnici se objevují pouze doplnění, která sémanticky souvisejí s prostorem (zejména) a pak se způsobem a časem (s časem v malé míře). Vypadá to, jako by tyto tři sémantické kategorie byly pro vyjadřování větných vztahů (z valenčního hlediska) nějak „základní“ (a to v pořadí prostor – způsob – /okrajově/ čas) – na rozdíl např. od příčiny, účelu, přípustky aj., které ve větě (opět z valenčního hlediska) nemusí být obligatorně přítomné nikdy. Tyto „fakultativní“ (nevalenční) kategorie ale zase mají (pravděpodobně) větší možnost objevit se ve větě i nezávisle na zvoleném predikátoru (není jasné, zda ve všech případech, popř. v kterých ap.). Například „proč se něco děje“ jde pravděpodobně vyjádřit ve velkém množství případů, tedy ve větách s rozmanitými predikátory. Na druhou stranu „kam se něco děje“ jde zřejmě vyjádřit v daleko menším množství vět a (pravděpodobně) bude tato vyjadřovací kategorie daleko úžeji vázána na použitý predikátor než kategorie „fakultativní“ (nebo převážně fakultativní), tedy ta, která se typicky ve větách neobjevuje ve formě obligatorního slovesného doplnění (srov. např. *analyzovat, děsit se, jásat, loupat*: „proč“ X *, „kam“; a naopak *propracovat se, přejet, přihrát, směřovat*: „kam“, ale i „proč“). To je ale pouze úvaha, kterou by bylo třeba dále ověřit. Pokud ale platí to, že některé sémantické kategorie (např. typu „proč“) se ve větě (z valenčního hlediska) mohou vyskytnout (téměř) kdykoli a jiné jen v některých případech, může to mít pravděpodobně vliv i na to, zda si člověk, než začne komunikovat, nejdříve vybírá sloveso a podle něj teprve obsazuje místa ostatních členů u něj (tedy konstrukci věty, kterou pak naplňuje), nebo zda začíná od jednotlivých členů, které teprve následně skládá do větné struktury. Možná by v těchto případech mohlo mít vliv to, co chce mluvčí vyjádřit. Pokud chce např. mluvit o směřování děje, je pravděpodobně nutné soustředit se v nějaké fázi

výběru na sloveso v poměrně velké míře (protože směřování děje bývá – jak je vidět z předchozího – na sloveso, resp. predikátor, vázáno silně). Pokud jde ale člověku např. o vyjádření příčiny něčeho, zřejmě nemusí výběru syntaktické struktury věty věnovat tak velkou pozornost jako v předchozím případě nebo jí možná nemusí věnovat pozornost na prvním místě. Toto je ale opět jen úvaha, kterou by bylo třeba dále ověřit.

Počet obligatorních doplňení v jednom valenčním rámci

Ukázalo se, že každý slovesný valenční rámec obsahuje maximálně jedno obligatorní volné slovesné doplňení (to však neplatí uvnitř skupiny směrových a časových doplňení, tedy u některých doplňení „jednoho typu“ – viz dále). V materiálu z Valenčního slovníku českých sloves nebyl nalezen žádný valenční rámec, v němž by se setkalo např. obligatorní doplňení místa (LOC) a obligatorní doplňení způsobu (MANN). Spolu jako typy se vyskytnout v konkrétním užití mohou, ale obligatorní bude jen jedno z nich.

Dvě obligatorní volná slovesná doplňení v jednom valenčním rámci byla zaznamenána pouze u časových doplňení (vyjadřujících „ze kdy na kdy“, tedy u typů TFRWH a TOWH) a směrových doplňení (vyjadřujících „odkud kam“, tedy u typů DIR1 a DIR3). A to u sloves sémanticky vyjadřujících přesun (místně nebo časově) – např. *přesunout zboží z regálu na pult / přesunout schůzku z neděle na pondělí*. Všechna taková slovesa také přímo začínají předponou *pře-*⁴.

Podíváme-li se ale do Valenčního slovníku českých sloves na souvýskyt aktantů⁵, zjistíme, že u nich je celkem běžné, aby se několik z nich objevovalo v jednom valenčním rámci jako jeho obligatorní členy. Nejčastěji se spolu vyskytují obligatorní aktor a obligatorní patiens⁶, ale spolu s nimi se ve stejném valenčním rámci mohou vyskytnout i další obligatorní aktanty⁷ – srov. příklady:

odvozovat, odvodit ‚vyvozovat/vyvodit; vy/dedukovat; derivovat; vytvářet/vytvořit odvozeninu‘: *matka* (obl. ACT) *z její řeči* (obl. ORIG) *o Janovi* (obl. PAT) *odvozovala, že nebude tak pracovitý, jak se zdálo* (obl. EFF);

oznamovat, oznámit ‚sdělovat/sdělit‘: *oznamoval* (nevyjádřený obl. ACT) *jim* (obl. ADDR), *že se*

⁴ Výjimkou je sloveso *integrovat* ve významu ‚počítat integrál (idiom)‘ – ve valenčním rámci má obligatorní směrová doplňení „odkud kam“, ale nezačíná na *pře-*. V příkladu uvedeném k němu ve Valenčním slovníku českých sloves jsou u něj obě obligatorní volná doplňení nevyjádřena: *integrujeme funkci f*.

⁵ Aktanty jsou pro FGP: aktor (ACT), patiens (PAT), adresát (ADDR), efekt neboli výsledek (EFF) a origo neboli původ (ORIG).

⁶ To je pravděpodobně ovlivněno tím, že FGP používá teorii o posouvání aktantů – srov. má-li sloveso 1 aktant, je to aktor, má-li 2 aktanty, je to aktor a patiens.

⁷ Ve Valenčním slovníku českých sloves nebyl nalezen valenční rámec, v němž by se vyskytovaly společně aktanty adresát (ADDR) a origo (ORIG).

to stalo skutkem (obl. EFF); PAT zde fakultativní (*oznámít o někom...*);

adresovat ‚určit/určovat; poslat/posílat‘: *adresovali* (nevyjádřený obl. ACT) *dopisy* (obl. PAT) *ministři školství* (obl. ADDR).

Rozdíl ve vystupování obligatorních aktantů a volných doplnění ve valenčních rámcích by mohl být (dalším) kritériem při rozlišování těchto dvou kategorií. K dosud používaným postupům pro jejich odlišení tedy lze přidat, že v jednom slovesném valenčním rámci se může společně vyskytovat několik obligatorních aktantů, ale ne několik obligatorních volných doplnění (chápeme-li doplnění „odkud kam“ a „ze kdy na kdy“ jako jedno souhrnné časové, nebo směrové doplnění, které je možné rozložit na dvě dílčí doplnění „jednoho typu“; jinými slovy směrová a časová doplnění vyjadřující v širokém smyslu „přesun odněkud někam“, a to buď místně, nebo časově, mohou být v jednom valenčním rámci u vybrané skupiny sloves dvě, což neplatí o žádných dvou jiných volných doplněních /vyskytujících se ve valenčních rámcích sloves zachycených ve Valenčním slovníku českých sloves/).

Literatura

Lopatková, M; Žabokrtský, Z.; Kettnerová, V. et al. (2008): *Valenční slovník českých sloves*. Praha: Karolinum.

Summary

The paper deals with the possibility of free verbal modifications to be an obligatory sentence element (from the valency point of view). Most of them do not occur as an obligatory part of the sentence. The modifications that have the potential to be obligatory semantically express mainly the three categories: space, manner and time. As for frequency, it is possible to set a scale of obligatory verbal modifications (the modifications in the first places are obligatory most frequently):
to where – from where – where – how – which way – to what extent – from when / to when.

According to the data from the dictionary of Czech verbs (*Valenční slovník českých sloves*, 2008), the valency frame that contains two obligatory free verbal modifications (of various types) together does not exist – e.g. the obligatory modification Locative and the obligatory modification Manner do not occur together. However, it is possible to find two obligatory actants (e.g. Patient and Actor) in the same valency frame. This is one of the characteristics that distinguish actants from free modifications.

Key words

valency, free verbal modifications, actants

Klíčová slova

valence, volná slovesná doplnění, aktanty